

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ DORA D'ISTRIA ΣΤΑ 1863 ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ 1821

1. Σέ παλαιότερη μελέτη μου «Νέα ιστορικά στοιχεία για τίς επαναστάσεις τοῦ 1821 καί 1854 στή Μακεδονία», *ΕΕΦΣΠΘ* 1 (1956) 63-103 μιλώντας για τό δίτομο περιηγητικό ἔργο τοῦ ἀξιωματικοῦ Β. Νικολαΐδη, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire de voyages dans les provinces ottomanes avec cartes détaillés*, Paris 1859, τ. 1-2, ἀπό τό ὅποιο εἶχα ἀντλήσει ὀρισμένες πληροφορίες συλλεγμένες ἀπό τή νωπή ἀκόμη προφορική παράδοση για τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στή Μακεδονία, ἔγραψα (τ. 1, σ. 589, 596) ὅτι οἱ εἰδήσεις αὐτές, γραμμένες ἀρκετά χρόνια μετά τά γεγονότα, δέν εἶναι βέβαια ἀπόλυτα ἀκριβεῖς, ἀλλά ὕστερ' ἀπό τήν ἀσκησιμότητα αὐστηρῆς κριτικῆς μποροῦν νά προσφέρουν στόν μελετητή τῆς Ἱστορίας καί τῆς Λαογραφίας ὀρισμένα συμπληρωματικά στοιχεία για τήν καλύτερη γνῶσιμότητα τοῦ τόπου καί τῶν ἀνθρώπων κατά τήν ἐποχή ἐκείνη.

Στήν ἴδια ἀκριβῶς γνώμη κατέληξα διαβάζοντας τά ὅσα σχετικά —ἔστω καί λίγα— γράφει ἀπό ἀκούσματα για τή Μακεδονία, πού δέν εἶχε τήν εὐκαιρία καί τή δυνατότητα ἴσως νά τήν ἐπισκεφθεῖ, στό σχεδόν σύγχρονο μέ τοῦ Νικολαΐδη βιβλίον η Ρουμανίδα πριγκίπισσα Dora d'Istria στό ἔργο της *Excursions en Roumélie et en Morée*, Paris 1863, τ. 1, σ. 218-250.

Ἡ προικισμένη μέ πολλά πνευματικά χαρίσματα, γνωστή στους φιλολογικούς κύκλους τῆς Εὐρώπης μέ τό ψευδώνυμο Dora d'Istria, πριγκίπισσα Ἑλένη Γκίκα Κολτσῶφ Μασάλοχη (1828-1868), ἀνεψιά τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ἀλεξάνδρου Γκίκα (1834-1842), ἔλαβε εὐρεῖα μόρφωση στήν αὐλή του¹ κατά βάση ἑλληνοκεντρική, μέ δάσκαλο τόν ὀνομαστό Ἑλληνα λόγιον Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, ὁ ὅποιος καί θα ἐπέδρασε ἀσφαλῶς πολύ στήν ἀνάπτυξη σ' ἐκείνη θεσμῶν φιλελληνικῶν αἰσθημάτων, πού διαποτιζοῦν τά ἔθνο-ἱστορικά βιβλία της, τά δημοσιευμένα μετά τή συμπλήρωση των σπουδῶν της στή Δυτική Εὐρώπη.

Στά φιλελληνικά της αἰσθήματα καί στόν θαυμασμό της για τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὀφείλεται καί ἡ μεγάλη ἐπιθυμία της νά ἐπισκεφθεῖ καί νά γνωρίσει ἀπό κοντά τή χώρα καί τούς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων

1. Για τήν ἀκτινοβολία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ στή Βλαχία καί Μολδαβία πρῖν ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 βλ. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1973, τ. 4, σ. 247 κ.έ., ἰδίως σσ. 276-280.

Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἐμφανίστηκαν καί πάλι στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας μέ τίτλους ἡρώων, μέ φιλοδοξίες ν' ἀνανεώσουν τόν πολιτισμό τους, νά διαφεύσουν ἔτσι τῆ δυσμενῆ γιά τήν καταγωγή τους θεωρία τοῦ Fallmerayer, νά ἐκμηδενίσουν τους εἰρωνικούς ὑπαινιγμούς τοῦ About τούς διάχυτους στό βιβλίο του *La Grèce contemporaine* καί ν' ἀντικρούσουν φιλοτουρκικούς ἰσχυρισμούς στά ἔργα *Histoire de Turquie* του Lavallée, *La Turquie contemporaine* του Holland καί σέ ἄλλα ἀκόμη δημοσιεύματα πού τυπώθηκαν μετά τήν ἔκρηξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1854-1856) στή Γαλλία καί Ἀγγλία. Ὅπως ἡ ἴδια γράφει στόν πρόλογο τοῦ δίτομου βιβλίου της, «μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 —αὐτή τοῦ 1789 τῆς Ἀνατολῆς— ἡ Ἑλλάδα δέν ἔπαψε ν' ἀπασχολεῖ τήν προσοχή τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλά ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει στόν τύπο της δύο τάσεις παραπολύ διαφορετικές. Οἱ μὲν, ὅπως ὁ Γάλλος Rouqueville, χαιρέτιζαν μέ ἐνθουσιασμό τήν ἀναγέννηση τῆς πατρίδας τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Πλάτωνα καί τῆς προφήτευαν πῶς εὐτυχισμένη μοῖρα. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Τυρολέζος Fallmerayer, ἀμφισβητοῦσαν συστηματικά τούς τίτλους πού πρόβαλλε γιά νά τή συμπαθεῖ ὁ πολιτισμένος κόσμος καί προσπαθοῦσαν, μέ ὄλα τά μέσα πού διέθεταν, νά τήν κάνουν μισητή καί γελοία στά μάτια τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Ὁ πόλεμος τῆς Κριμαίας αὐξήσε φυσικά τόν ἀριθμό τῶν ἐχθρῶν πού εἶχαν ἤδη οἱ Ἕλληνες στή Δύση» (σ. I).

2. Ὁ σκοπός τοῦ ταξιδιοῦ τῆς Dora d'Istria στήν Ἑλλάδα ἦταν νά μελετήσει ἐπιτόπου τά διάφορα ἱστορικολαογραφικά προβλήματα πού παρουσίαζε καί ὄχι νά κάνει θεωρίες. «Ἐμψυχωμένη ἀπό ζωηρή ἐπιθυμία, γράφει, νά εἶμαι ἀμερόληπτη, ἄκουσα τούς ἀνθρώπους ὄλων τῶν μερίδων, μελέτησα ὄλες τίς τάξεις καί ρώτησα μέ τήν ἴδια φροντίδα τόσο τούς γιδοβοσκούς τοῦ Παρνασσοῦ καί τούς βοσκούς τῆς Ἀρκαδίας, ὅσο καί τούς Φαναριώτες, τούς καθηγητές καί τούς θεολόγους τῆς Ἀθήνας. Ἔχω πάρει μαζί μου ἀναμφίβολα μιὰ ἐντύπωση εὐνοϊκή γιά τήν Ἑλλάδα, ἀλλά νομίζω ὅτι μπορῶ νά πῶ ὅτι γιά τή μαρτυρία μου δέν χρησιμοποίησα κανένα τέχνασμα μέ σκοπό νά κάνω τούς ἀναγνώστες μου νά συμφωνήσουν μαζί μου» (σ. XI).

Ἐς σημειωθεῖ ὅτι στήν περιήγησή της αὐτή, πού κράτησε δυό μῆνες, ἀπό τίς 6/18 Ἰουλίου 1860 κ.έ., συνοδός της καί οὐσιαστικά ἀρχηγός τῆς ὁμάδας, πού κατεύθυνε τό δρομολόγιό της, πρέπει νά ἦταν, ὅπως θ' ἀποδείξω παρακάτω, ὁ ἴδιος ὁ παλιός της δάσκαλος Γ. Γ. Παπαδόπουλος, καθηγητής τότε τῶν Καλῶν Τεχνῶν καί μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (τ. 1 σ. 4). Ἡ παρουσία του θά διευκόλυνε πολύ βέβαια, ἀπό ἱστορική καί λαογραφική ἄποψη, τήν πριγκίπισσα ὄχι μόνο κατά τήν ἐπίσκεψη καί διερεύνηση τῶν τόπων, μέσα ἀπό τούς ὁποίους θά περνοῦσαν, ἀλλά καί κατά τήν ἄμεση ἐπικοινωνία της μέ τούς χωρικούς καί τά προβλήματα τους. Ἀπό τά παραπάνω

φαίνεται ότι οι σχέσεις του παλιού δασκάλου με την εκλεκτή του μαθήτριά, καθώς και η αλληλεκτίμησή τους, ποτέ δεν διακόπηκαν, όπως θα φανεί από τα στοιχεία που θά μνημονεύσω αμέσως παρακάτω.

Μετά την περιγραφή του ταξιδιού της στην Πελοπόννησο, ύστερ' από όρισμένες παρατηρήσεις της για την ιδιοσυστασία του Κορινθιακού κόλπου και για τις χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, η προσοχή της στρέφεται προς τους συνταξιδιώτες και προπάντων σ' ένα «παλληκάρι» που είχε σκοπό νά περάσει στη Μακεδονία. Τότε κάποιος άλλος από τους συντρόφους της, καταγόμενος από τή Μακεδονία, με πολλή ευγένεια, όπως γράφει, προθυμοποιήθηκε νά της δώσει «ένδιαφέρουσες πληροφορίες» για τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση τοῦ 1821, γιά ἕνα γεγονός, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀνάμνηση συντηρεῖ τὰ πατριωτικά αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων καί τό ὁποῖο ἡ ἴδια θέλησε νά τό ξαναζωντανέψει. Αὐτές ἀκριβῶς τίς καταγραφές της, ὅσες μοῦ φαίνονται ἀξιόλογες νά σταχυολογηθοῦν, ἐπιθυμῶ νά παραθέσω μέ τήν πρόθεση νά διασώσω, κοντά στά τόσα ἄλλα γνωστά ἱστορικά στοιχεία, καί τά νέα, τά ἀξιόπιστα βέβαια, πού συνέλεξε ἡ Dora d'Istria.

Ἄλλά πρὶν προχωρήσω στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός μου, εἶναι ἀνάγκη νά διευκρινίσω τήν ταυτότητα τοῦ μὴ κατονομαζόμενου παραπάνω συντρόφου της ἀπό τή Μακεδονία, πού μέ «ευγένεια τῆς ἔδωσε ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες» γιά τήν Ἐπανάσταση τοῦ '21 στή χώρα αὐτή. Καί αὐτός, κατὰ τή γνώμη μου, δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν παλιό της δάσκαλο καί σύντροφό της στό ταξίδι Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, γεννημένο στή Θεσσαλονίκη τό 1819, ὁ ὁποῖος δέν θέλησε νά γράφει τό ὄνομά του γιά λόγους προσωπικούς, πού θά εἶχαν ἴσως σχέση καί μέ τήν ἐθνική του δραστηριότητα στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, σύμφωνα μέ τή βιογραφία του, τή γραμμένη στή Μεγ. Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΘ', ἀπό τόν ἱστοριοδίφη Δ. Π. Πασχάλη, κατὰ τίς σφαγές καί ἄλλες τραγικές σκηνές πού σημειώθηκαν στή Θεσσαλονίκη μεταξύ Μαΐου-Σεπτεμβρίου 1821, ὁ πατέρας τοῦ Γρηγ. Παπαδόπουλου βρῆκε τόν θάνατο, ἐνῶ ἡ μητέρα μέ τόν ἴδιο, ἀνήλικο τότε γιό της, κατέφυγε σέ κάποιον θεῖο στήν Αἴγυπτο, ὅπου καί ἔμειναν ὡς τά 1829, ὅποτε καί ἐγκαταστάθηκαν στήν ἐλευθερωμένη πιά Ἑλλάδα, στήν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου. Σέ ἡλικία 16 χρονῶν, μετά τίς γυμνασιακές του σπουδές ἐκεῖ, στάλθηκε ἀπό τόν θεῖο του γιά ἰατρικές σπουδές στό Παρίσι, ἀλλά δέν αισθανόταν κλίση πρὸς αὐτές, παρά μόνο πρὸς τή φιλολογία. Ἄπ' ἐκεῖ τόν προσέλαβε ὡς ἰδιαίτερο γραμματέα ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Ἀλέξ. Γκίκας, ὁ ὁποῖος τό 1848 τόν διόρισε καθηγητή στό λύκειο τοῦ Ἁγ. Σάββα στό Βουκουρέστι καί ταυτόχρονα δάσκαλο τῆς ἀνεψιάς του Ἑλένης. Ἀκολουθώντας ἔπειτα τόν ἡγεμόνα, μετά τήν πτώση του, στή Γερμανία ἔμεινε ἐκεῖ μερικά χρόνια καί κατόπιν σταδιοδρόμησε στήν Ἑλλάδα ὡς καθηγητής. Τό 1870 ὡς τμηματάρχης στό ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν στάλθηκε στή Μακεδονία, γιά νά ὀργανώσει

τά ἑλληνικά προξενεῖα καὶ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἀλλὰ στὰ 1873 ἀρρώστησε καὶ πέθανε στὴ γενέτειρά του Θεσσαλονίκη, δηλητηριασμένος, ἴσως, ὅπως διαδόθηκε, ἀπὸ πανσλαβιστές.

3. Ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος δὲν χάνει τὴν ἐπαφή του μὲ τὴν ἄλλοτε μαθήτριά του, ἡ ὁποία μετὰ τὴ συμπλήρωση τῶν σπουδῶν τῆς στή Δυτ. Εὐρώπῃ, ἀναπτύσσει ἐξαιρετικὴ φιλολογικὴ δραστηριότητα, ὥστε νὰ γίνεи εὐρύτερα γνωστὴ σ' αὐτὴν μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα θρησκευτικοκοινωνικοῦ κυρίως περιεχομένου ἔργα που δημοσιεύει. Ἀπ' αὐτὰ ξεχωρίζει ὁ δάσκαλός τῆς τὸ τετράτομο *La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, Paris 1856, πού μεταφράστηκε σὲ πολλές εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ σ' αὐτόν, ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἀφιερώνει, μὲ δισέλιδη προσφώνηση τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου τῆς *Les femmes en Orient*, Zürich 1860, πού τὸ ἐκδίδει τὸ ἐπόμενο ἔτος στὴν Ἀθήνα ὁ Χρῆστος Α. Δούκας. Καὶ ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, συγκινημένος καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνανεωμένη δίμηνη συντροφιὰ τῆς κατὰ τὴν περιήγησή τους στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Ρούμελη, τῆς ἀφιερώνει καὶ αὐτὸς 14 μεγάλες σελίδες, βιβλιοκρισίες καὶ βιογραφίες μαζί, στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα* 15 (1864-1865) 113-127, μὲ τίς ὁποῖες κάνει εὐρύτερα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ὄχι μόνον τὸ δίτομο ἔργο τῆς *Excursions en Roumélie et en Morée*, ἀλλὰ δίνει καὶ πλῆθος πληροφορίες γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τῆς.

Εἰδικὰ γιὰ τίς χαρακτηριστικὲς ἀρχές πού κυριάρχησαν στὸν νοῦ τῆς Δώρας κατὰ τὴν περιήγησή τῆς στὴ Ρούμελη καὶ στὴν Πελοπόννησο γράφει ὁ Παπαδόπουλος τὰ παρακάτω στίς σελίδες 114-115, τὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ τὰ παραθέσουμε αὐτολεξεῖ, γιὰ νὰ κρίνουμε τὴ βαθιὰ ἐκτίμησή του γιὰ τὸ ἔργο τῆς:

«Ἡ πριγκήπισσα Μασσάλσκη, εἰλικρινῶς καὶ θερμῶς τὴν Ἑλλάδα ἀγαπῶσα, ἦλθεν ἐνταῦθα τῇ 12 Μαΐου 1860, ὅπως ἐκπληρῶση παλαιὸν τινα καὶ ἐγκάρδιον πόθον αὐτῆς· διότι ἡ Ἑλλάς εἶναι οὐ μόνον γῆ τῶν πατέρων αὐτῆς καὶ πνευματικὴ μητρόπολις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἣν πάντα τὰ ἐκλεκτὰ πνεύματα μετ' ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ προσερχόμενα ἐπιζητοῦσι τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ μέλλοντος· ἀλλ' εἶναι πρὸς τοῦτους καὶ τὸ μέγα τῶν ἀγώνων τῆς Δώρας στάδιον· διότι ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ὀρθοδοξία εἶναι τὰ δύο ζωτικώτατα τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀνατολικοῦ βίου στοιχεῖα, καθ' ὧν δεινῶς οἱ πολέμιοι ἡμῖν ἀντιστρατεύονται. Διατρίψασα δὲ ἐν Ἀθήναις μέχρι τῆς 6 Ἰουλίου ἐπεσκέφθη τὴν Ἀττικὴν, τὴν Βοιωτίαν, τὴν Φωκίδα, τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Ἀχαΐαν, τὴν Ἀρκαδίαν, τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Ἀργολίδα, συντελέσασα τὴν ἐπίπονον ταύτην περιήγησιν εἰς δύο περίπου μῆνας. Ἀλλὰ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο μῆδ' ὅλως διατρίβουσα ἐν ταῖς πόλεσι καὶ μετὰ θαυμαστῆς ὄντως καρτερίας παντοειδεῖς ὑφισταμένη μό-

χθους, διὰ μέσου καταπληκτικῶν πολλάκις δυστοπιῶν, ἐπεσκέπτετο πᾶν ὄ,τι ἔκρινεν ἄξιον τῆς προσοχῆς αὐτῆς, πρὸ πάντων μετὰ τοῦ λαοῦ συγκοινωνοῦσα, εἰσερχομένη εἰς τὴν καλύβην τοῦ χωρικοῦ καὶ ἐξ οἰκειᾶς ἀντιλήψεως τὰ κατ' αὐτὸν μανθάνουσα· ἀνευρίσκουσα τὰ λείψανα τοῦ ἀγῶνος καὶ παρ' αὐτοῦ πολλὰ αὐτοῦ ἐπεισόδια ἀποθησαυρίζουσα· ἀνερχομένη εἰς ἀποκρήμνους ἄκρας, ὅπως θαυμάση καλόν τι τοπίον, ἢ ὅπως εἰσδύσῃ εἰς τὰ καταγῶγια τῆς θρησκείας ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ, ἢ συνίδῃ τὸν μοναχόν, οὗ τὸ πνεῦμα κατακρίνει, ἐν αὐτοῖς τοῖς χαρακώμασιν αὐτοῦ. Εὐλόγως λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἐν τῇ Δύσει περὶ Ἑλλάδος γραψάντων ἠδυνήθη νὰ ἐξευρευνησῇ ὅσα καὶ ὅπως ἡ Δώρα. Πρὸς τούτους δὲ ὀξυτάτη κατὰ τὴν ἀντίληψιν οὖσα, ἐταστικωτάτη κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ βαθυτάτη κατὰ τὴν κρίσιν, εὗρε τὸ μυστήριον πλεῖστα ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ μάθῃ, πολλὰ μὲν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῇ ζώσῃ φύσει σπουδάξουσα, πολλὰ δὲ καὶ τῆς νεωτέρας βέλτιον ἐμβλέπουσα ἢ ἡμεῖς αὐτοί, ὡς ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν συνήθειαν, ἢ οἱ ξένοι, ὡς ἐστερημένοι τῶν ἀναγκαίων γνώσεων περὶ τῶν ἡμετέρων ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῆς γλώσσης, πρὸ πάντων δὲ ἐστερημένοι τῆς μεταξὺ λαοῦ καὶ συγγραφῆς συμπαθείας δι' ἧς μόνης δύναται ὁ περιηγούμενος νὰ εἰσδύσῃ εἰς αὐτὸ τὸ βάθος τῶν ἀντικειμένων τῆς παρατηρήσεως αὐτοῦ, οὐχὶ μόνον τὴν ἐθνολογικὴν ἡμῶν οὐσίαν συνείδεν ἡ Δώρα καὶ τὴν ἠθικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν ἔγνω, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν διοικητικὸν μηχανισμόν συνέλαβεν ἐπ' αὐτοφώρῳ ὁσάκις ἢ κακῶς προσηρμόζετο, ἢ ἐκ κακοβουλίας προσέκοπτε. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄπορον, ἂν προεῖπε μετὰ τῆς αὐτῆς ἀσφαλείας τὴν τότε παρ' ἡμῖν ἐπικειμένην μεταβολὴν τῶν καθεστώτων.

Ἔνεκα τῶν πλεονεκτημάτων τούτων οἱ ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρώπῃ ὑπεδέξαντο τὸ πόνημα τοῦτο μετ' εὐφημιῶν· ὅθεν καὶ αὐτὴ ἡ ἐπίσημος τῆς Γαλλίας ἐφημερίς *Moniteur* ἰκανὰ περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν· ἡ γερμανικὴ ἐπιθεώρησις (*Revue Germanique*) παραβάλλει τὸ πόνημα τοῦτο τῆς Δώρας πρὸς τὸ τοῦ περικλεοῦς φιλέλληνος *Θειρσίου* περὶ Ἑλλάδος:...

... Ἀλλὰ μακρὸν ἤθελεν ἀποβῆ, ἂν ἀνεφέρομεν τὰ κυριώτατα τῶν ὄσων ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρώπῃ σοφοὶ ἄνδρες ἔγραψαν περὶ τοῦ προκειμένου βιβλίου· διότι, πλὴν τοῦ γαλλικοῦ, καὶ ὁ γερμανικὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς τύπος πολλάκις καὶ πολλαχῶς τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου ἐκοινοποίησαν.

Παρ' ἡμῖν δέ, ἂν καὶ ὁμαλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων δυσκόλως γίνονται καὶ διαδίδονται σπουδαῖα βιβλία, εὐχόμεθα νὰ ἴδωμεν ταχέως μεταφραζόμενον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. Ἐπειδὴ ὁμως ἄχρι τοῦδε οὐδὲ σημειώσιν τινα ὅπως οὖν περιεκτικὴν καὶ ἀκριβῆ περὶ αὐτοῦ ἀνέγνωμεν, ἐνταῦθα νομίζομεν, ὅτι ἐκπληροῦμεν ἔθνικόν τι καθήκον γράφοντες βραχέα τινα περὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

Διὰ ταῦτα δικαίαν εὐγνωμοσύνην ὀφείλομεν τῇ Δώρα, ἥτις ἀνθ' ἡμῶν τὸν καλὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ χριστιανῶν

ἀγωνίζεται· διότι ἡ φωνή αὐτῆς, ὡς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἐκπεμπομένη καὶ προσφιλῆς καὶ οἰκεία οὖσα τῇ Δύσει, εἶναι ἡμῖν μάλιστα λίαν συντελεστική καὶ ἀγαθοποιός».

4. Ὁ παλιός Μακεδόνας καθηγητῆς τῆς Δώρας, ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, καθὼς καὶ ἄλλοι πού γνώρισε κατὰ τὴν περιήγησή της εἶναι ἀσφαλῶς ἐκεῖνοι πού τῆς κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον νὰ δώσει στό βιβλίο της πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ σκλαβωμένη τότε Μακεδονία (εἶναι φανερό ὅτι δέν τὴν ἐπισκέφθηκε ἡ ἴδια), εἰδικά γιὰ τὴ Δυτική καὶ μέρος τῆς Κεντρικῆς, γιὰ τὴ Νάουσα². Ἀνατρέχει στό μακρινὸ παρελθόν τῆς περιοχῆς, στά βυζαντινά χρόνια, ὅποτε στίς ὄχθες τοῦ Ἄξιου (Βαρδαρίου) εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, κατὰ μία ἄποψη, Πέρσες ἔποικοι καὶ βαθμιαία ἐκχριστιανιστεῖ (ἀναφέρεται καὶ ἐπισκοπὴ Βαρδαρίου), οἱ ὀνομαζόμενοι «Βαρδαριῶται», οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα τους κατὰ τὴν προέλαση τῶν μουσουλμάνων πρὸς Δ³. Ἐνδιαφέρεται ἡ Δώρα γιὰ τὴν κοντινὴ πρὸς τὸν Ἄξιό Νάουσα, τῆς ὁποίας ἡ ἀνταρσία καὶ ἡ τραγικὴ τύχη καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της στίς 12 καὶ 13 Ἀπριλίου 1822 εἶχε συγκινήσει τὴν κοινὴ γνώμη. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας τους Ναουσαῖοι ἀγωνιστὲς κατεβαίνουν καὶ πολεμοῦν στὴ Νότια Ἑλλάδα. Καὶ συγκεκριμένα ὁ Νικ. Κασομούλης ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Δράμαλη στὴν Πελοπόννησο, Ναουσαῖοι ἐπὶ τρεῖς ὄρες πολεμοῦσαν μαζί του μὲ ἄλλους Ρουμελιῶτες ἐναντίον τῶν Τούρκων στίς 21 Ἰουλίου / 2 Αὐγούστου 1822, μέρα Κυριακὴ, κυρίεψαν τὴ θέση Προφ. Ἡλίας καὶ κινήγησαν τοὺς ἀντιπάλους των ὡς τὸ Ἄργος⁴.

Στὴ Νάουσα, μετὰ τὴν καταστροφὴ της, εἶχαν ἐποικιστεῖ 40 τουρκικὲς οἰκογένειες, ὅπως μᾶς λέγει ἡ Δώρα⁵, οἱ ὁποῖες κυρίως πρέπει νὰ ἦταν Τουρκαλβανοὶ μεταφερμένοι ἀπὸ τὸ Λάλα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐγκαταστημένοι στὸν καζά Βέροιας⁶. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821 οἱ Λαλιῶτες, ἀποκλεισμένοι στὴν πατρίδα τους ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, ἀπελευθερώθηκαν μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γιουσούφ πασᾶ τῶν Σερρών, ὁ ὁποῖος ἔλυσε τὴν πολιορκία καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους τοὺς συνόδεψε ὡς τὴν Πάτρα⁷.

2. Dora d'Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée*, τ. 1, σ. 219.

3. Γιὰ τὴν ἀμφιλεγόμενη ταυτότητα καὶ ἱστορία τῶν «Βαρδαριῶτων» βλ. γνώμες Ν. Α. Βέη στό *Ἐγκυκλ. Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη*, Κωνστ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 2 (807-1204), σ. 124, ὅπου καὶ ἀπόψεις Στίλπ. Κυριακίδου καὶ Janin.

4. *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, Ἀθῆναι 1940, τ. 1, σσ. 233-236.

5. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σ. 219.

6. Βλ. Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Β'*. *Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης, 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954, σσ. 319-320.

7. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση μουσουλμανικῶν οἰκογενειῶν στὴ Νάουσα καὶ μὲ τὰ διάφορα μετέπειτα προβλήματα πού ἀφοροῦσαν τὴν ἐπάνοδο τῶν Ναουσαίων κατοίκων στὴν πατρίδα τους βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Γεωργ. Χ. Χιονίδη, «Ζητήματα ἰδιοκτησίας-

Ἡ Δώρα συγκρίνοντας τίς τουρκικές οἰκογένειες τῆς Νάουσας μέ τίς ἑλληνικές γράφει —κατά πληροφορίες βέβαια προερχόμενες ἀπό ἐντοπίους τῆς περιοχῆς— ὅτι οἱ πρῶτες ὑστεροῦσαν ὡς πρός τά φυσικά καί πνευματικά τους χαρίσματα, καθῶς καί ὡς πρός τή φιλεργία καί τόν πατριωτισμό τους. Οἱ γυναῖκες μάλιστα συνδύαζαν ὁμορφιά καί χάρη καί θύμιζαν τόν δωρικό τύπο τῆς κυνηγοῦ Ἀρτέμιδος. Οἱ κοπέλες φοιτοῦσαν στό δημοτικό σχολεῖο καί παντρεμένες βοηθοῦσαν τοὺς ἄντρες τους νά κάνουν γόνιμη καί καρποφόρα τήν πεδιάδα πού ἀπλώνεται ἐμπρός στήν πόλη τους. Ἀπό τά ἀμπέλια, τά φυτεμένα στίς πλαγιές τῶν λόφων τῆς ἔβγαζαν τό ὄνομαστό —ἀκόμη καί πρίν ἀπό τήν Ἐπανάσταση— μαῦρο κρασί τῆς. Καί τώρα, παρατηρεῖ ἡ Δώρα, τά κέρδη τοῦ Ναουσαίου εἶχαν ἀύξηθεῖ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐργοστασίων οἰνοποιίας, καθῶς καί ἀπό τή βιοτεχνία πιλημάτων, ἀπό τίς *μπατανίες* πού τίς δούλευαν στά ὀρηκτικά νερά τῆς Ἀράπιτσας καί τίς πουλοῦσαν στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

Κατόπιν ἡ Δώρα ἔρχεται στήν περιγραφή τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν, πού τό θαυμάζει καί τό παρομοιάζει μέ τήν ἀρχαία *στεφάνη*. Ὁ δάσκαλός τῆς καί ἀρχαιογνώστης Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος θά τῆς μίλησε ἀσφαλῶς καί γιά τόν *πόλον* καί γιά τό χαμηλό πλατύγυρο καπέλο τῶν Μακεδόνων, γιά τήν *καυσίαν*, πού τοὺς προστάτευε ἀπό τίς φλογερές ἀκτίνες τοῦ ἡλίου καί πού τό φοροῦσαν μέ περηφάνεια ἀκόμη καί στά χρόνια τῆς, καθῶς καί γιά τή γνωστή λαϊκή ἐνδυμασία καί ὑπόδηση. Σπάνια ἔβλεπε κανεῖς ἄνδρα μέ εὐρωπαϊκὴ φορεσιά⁸.

5. Μιλώντας γιά τή Νάουσα καί τίς γυναῖκες τῆς βρίσκει τήν κατάλληλη εὐκαιρία νά πλέξει μέσα στήν ἀφήγησή τῆς «χαριέστατον διήγημα περὶ ἡρώιδος Ἑλληνίδος», ὅπως τό χαρακτηρίζει ὁ Γρ. Γ. Παπαδόπουλος στή βιβλιοκριτικὴ του στήν *Πανδώρα*.

Τό διήγημα δύο ἀδελφῶν, τῆς Ἀνθῆς 10 ἐτῶν καί τοῦ Στέργιου 15, τῶν ὁποίων ὁ πατέρας ἦταν φημισμένος ἀρματολός τοῦ Ὀλύμπου καί οἱ γονεῖς τους κατοικοῦσαν στή Νάουσα πρίν ἀπό τήν Ἐπανάσταση, διήγημα ὁμῶς πού δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα, μολοντί «τηρεῖ τήν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν» καί ἀπεικονίζει τήν πραγματικὴ κατάσταση τῶν *τόπων* ὅπου διαδραματίζεται ἡ ὑπόθεση. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι ἀκριβεῖς καί αὐτόν τόν σκοπό ἐξυπηρετεῖ ἡ ἔρευνά μου. Σχετικὰ μέ τήν ἀξιοπιστία τῆς ἱστορίας αὐτῆς γράφει καί ἡ ἴδια ἡ Δώρα: «Ἐπειδὴ ἡ Μακεδονία ἔμεινε ὑπὸ τόν ζυγὸ τῶν μωαμεθανῶν, ὁ Ἕλληνας πού μοῦ ἔδινε αὐτές τίς λεπτομέρειες μέ προειδοποίησε ὅτι εἶχε *ἰσχυροὺς λόγους* ν' ἀποσιωπήσει τό πραγματικὸ ὄνομα τῶν

φορολογίας καί διώξεις στή Νάουσα στά χρόνια 1870-1877», *Μακεδονικά* 19 (1979) 93-123.

8. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 220-221.

κύριων προσώπων της διηγήσεώς του»⁹, ἐφόσον μάλιστα ἀποκάλυπτε, κάπως ἔμμεσα, τὴν ταυτότητα τῶν νέων λέγοντας ὅτι τὸν πατέρα τους τὸν εἶχε σκοτώσει ὁ 'Αλὴ πασάς τῶν Ἰωαννίνων, χωρὶς ὁμως νὰ καθορίζει πῶς καὶ πότε ἔγινε αὐτό. Τό μόνο πού μᾶς ἀνακοινώνει ἡ Δώρα εἶναι ὅτι ὁ πατέρας τῶν παιδιῶν ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς ἀρματολούς τοῦ Ὀλύμπου γιὰ τὴν ἀνδρεία καὶ τὴν πείρα του¹⁰. Πάντως τὸ γεγονός τοῦ φόνου του πρέπει νὰ συνέβηκε μετὰ τὸ 1804, ἀφότου ὁ 'Αλὴ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του στὴ Δυτική, σὲ μέρος τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ καταλαμβάνει τὴ Νάουσα μὲ ὄρους (1804), ὕστερ' ἀπὸ πολιορκία 4-5 μηνῶν. Ἡ ἀναταραχὴ αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφύγουν πολλοὶ κάτοικοι, κυρίως ἐμπορευόμενοι, πρὸς τὴν Κεντρικὴ Εὐρῶπη καὶ πρὸς διάφορα μέρη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹¹. Πιὸ συγκεκριμένα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σερβικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1806-1812), ἐπιφελοῦμενος ὁ 'Αλὴ ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ καὶ νομίζοντας ὅτι δέν εἶχε τὴν ἀνάγκη τῶν ἀρματολῶν, εἶχε ἀρχίσει νὰ σκέπτεται πῶς νὰ τοὺς ὑποτάξει ἀπόλυτα καὶ νὰ τοὺς κάνει ὄργανά του ἢ πῶς νὰ τοὺς ἐξοντώσει¹². Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ σημεῖο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἐξόντωση τοῦ πατέρα τῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα ἀνέλαβε νὰ τὰ φροντίζει καὶ νὰ τὰ μεγαλώσει ἓνα συγγενικὸ τους πρόσωπο, ἀπὸ τὰ πιὸ ἄφοβα παλληκάρια τοῦ φημισμένου ἀρματολοῦ τῆς περιοχῆς, τοῦ Γέρου Καρατάσου¹³. Μέσα στὴν ἥρωικὴ λοιπὸν ἀτμόσφαιρα τῶν κλεφταρματολῶν καὶ τῶν τραγουδιῶν τοὺς ἀνατράφηκαν οἱ δύο νέοι. Φιλοδοξία τοῦ Στέργιου ἦταν ν' ἀρπάξει τὸ καριοφίλι καὶ νὰ μοιάσει τοὺς ὀνομαστοὺς καπετάνιους στὴν ἀντρωεισὺνη τους. Καὶ τὸ ἀπέδειξε, ὅταν ὁ γιὸς ἐνὸς ἀγᾶ τῆς Νάουσας θέλησε ν' ἀπαγάγει τὴν μικρὴ φίλη τους Μαλουσῶ. Στὴ συμπλοκὴ πού ἀκολούθησε σκοτώθηκε ὁ θρασύς ἀπαγωγέας, ἀλλὰ οἱ τρεῖς ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὰ βουνά καὶ τελικὰ νὰ βροῦν ἄσυλο στὴν Καστοριά, στὸ σπίτι τοῦ γέρου Νικοδήμου, καθηγητῆ ἄλλοτε τῶν ἐλληνικῶν στὴν Κοζάνη. Ποιὸς λόγιος κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νικοδήμου (ἀσφαλῶς ψευδώνυμο), ἂν τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶναι πραγματικὸ, στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸ ἀνακαλύψω, μολονότι ἀνέτρεξα στὴν *Ἱστορία τῆς Κοζάνης* τοῦ Παν. Ν. Λιούφη, Ἀθῆναι 1924, στὰ «ἐκπαιδευτικὰ» του, σ. 226 κ.έ. Ὁ σεβαστὸς αὐτὸς δάσκαλος, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῆς Δώρας, ἀρκετὲς φορὲς εἶχε ὑποστῆ τὶς διώξεις τῶν Τούρκων, γιὰτὶ δέν

9. Dora d'Istria, τ. 1, σ. 248, ὑποσημ. 1.

10. *Ἐ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 221-222.

11. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 466-474, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

12. Κ. Μ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σσ. 548-549.

13. Γιὰ τὸν λαμπρὸν αὐτὸν Μακεδόνα πρωταγωνιστὴν τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἐρευνα τοῦ Γεωργίου Χ. Χιονίδη, «Σχεδιάσμα περὶ τοῦ Γερο-Καρατάσου καὶ τῆς οἰκογενείας του» *Μακεδονικά* 9(1969) 295-315· *Μαλουσῶ* ἀντὶ *Μαρουσῶ*, ἄλλο χαϊδευτικὸ ὄνομα τοῦ Μάρω.

του συγχωρούσαν τόν ένθουσιασμό, μέ τόν όποιο μιλοῦσε στους νέους για τούς ἀρχαίους προγόνους του, για τόν Ὅμηρο, τόν Σοφοκλή καί τόν Πλάτωνα, για τούς Μαραθωνομάχους καί τούς Σαλαμινομάχους, καί, παρά τά όσα εἶχε ὑποφέρει, δέν παραπονιόταν ποτέ. Τοῦ ἦταν ἀρκετό ότι ξυπνοῦσε στους γύρω του ἀθάνατες ἀναμνήσεις καί ότι μαζί του για τόν ἴδιο σκοπό, για τήν ἐλευθερία, ἐργάζονταν ἀκούραστα καί ἀφιλοκερδῶς —σάν νέοι ἀπόστολοι τοῦ Εὐαγγελίου— στή Μ. Ἀσία καί στή Βαλκανική. Ὅλοι αὐτοί προφήτευαν ότι πλησίαζαν οἱ μεγάλες μέρες τῆς ἐλευθερίας¹⁴, ἤ, ὅπως ἔγραφε ὁ Κοραῆς σέ γράμμα του τήν 17 Μαΐου 1815 πρὸς τόν φίλο του Ι. Ρῶτα: «Δέν ἔμεινεν ἀμφιβολία ότι ἔφθασε καί τῶν Γραικῶν ὁ καλός καιρός καί ἔφθασε μέ τόσην ὀρμήν, ὥστε καμία δύναμις ἀνθρωπίνη δέν εἶναι πλέον ἰκανή νά τήν ὀπισθοποδήσῃ»¹⁵.

Στήν Καστοριά τά δύο ἀδέλφια Ἀνθή καί Στέλιος φιλοξενήθηκαν καί χειραγωγήθηκαν ἀπό τόν Νικόδημο, ὁ όποῖος τούς δίδασκε τήν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, τούς γνώρισε τή γραφική πόλη καί τήν ὠραία λίμνη της, τήν Ὁρεσιτιάδα, τίς διάσπαρτες ἑλληνικές συνοικίες, κάτω ἀπό τίς όποῖες, δίπλα ἀπό τά νερά τῆς λίμνης, βρισκόταν ὁ Ἐβραιομαχαλάς, τή σπηλιά, τό μοναστήρι τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου. Κατά τή διάρκεια τῶν περιηγήσεων μέσα στήν πόλη ὁ Νικόδημος τούς ὀδήγησε καί τούς παρουσίασε στόν ἐπίσκοπο τῆς Καστοριάς Νεόφυτο, ποιμένα καί οὐσιαστικά πρόεδρο τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, στήν ὁποία ὑπάγονταν καί οἱ πολλοί πλούσιοι κάτοικοι, πού εἶχαν ἐμπορικά γραφεῖα στήν Λειψία, Βιέννη καί Ὁδησσό¹⁶. Ἡ μνεῖα τοῦ μητροπολίτη Νεόφυτου μέ παρακίνησε ν' ἀναζητήσω τά σχετικά του στοιχεῖα, ἄν ὑπῆρχαν. Καί πράγματι στό ἔργο του Παντελῆ Τσαμίση, *Ἡ Καστορία καί τά μνημεῖα της*, Ἀθήναι 1949, μνημονεύεται ὁ Νεόφυτος ὡς 30ός μητροπολίτης της μεταξύ 1799-1835 (σ. 68), ὁ όποῖος, σύμφωνα μέ ἕνα σημείωμα, στίς 7 Ὀκτωβρίου εἶχε ἐγκαινιάσει τόν ναό τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στή μονή τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (σ. 70). Ὁ μητροπολίτης ρώτησε τούς νέους για τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στό πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης καί για τό ἄγριο καθεστῶς τοῦ πασᾶ της Μεχμέτ Ἐμίν, τοῦ γνωστοῦ μέ τό ἐπίθετο Ἐμποῦ Λουμποῦτ (ροπαλοφόρος).

Ἔτσι περνοῦσαν τίς μέρες τους οἱ δύο νέοι, ὁ Στέργιος διαβάζοντας ξανά καί ξανά τήν ἱστορία της ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τρεφόμενος μέ ὄνειρα για τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τά παλληκάρια πού θά κατέβαιναν ἀπό τά βουνά καί ἀπό τούς ναυτικούς τῆς Ὑδρας, ἐνῶ ἡ Ἀνθή, συμμεριζόταν, βέβαια, τά πατριωτικά τοῦ ἀδελφοῦ της αἰσθήματα, ἀλλά περισσότερο γοητευό-

14. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-228.

15. Διον. Θερεϊανοῦ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1890, τ. 3, σσ. 1-2.

16. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-227.

ταν ἀπό τή «φυλλάδα τοῦ Μεγ' Ἀλεξάνδρου» καί τοὺς βίους τῶν μαρτύρων καί ἁγίων τῆς ὀρθοδοξίας¹⁷. Τότε ἓνα ξαφνικό περιστατικό ἔδωσε νέα ἐξέλιξη στή ζωή τους.

6. Στά 1820 ἓνας ἀπεσταλμένος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἔφτασε στήν Κατοριά καί ἔσπευσε νά μῆσει τόν Νικόδημο στά μυστικά της, θέλοντας νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν ἐπιρροή πού ἀσκούσε στους παλιούς μαθητές του. Ἐτσι ὁ Νικόδημος μῆσε τόν Στέργιο στή Φιλική καί τοῦ ἔδωσε κάποιο βαθμό. Κατόπιν σέ κάποιο ταξίδι τους στή Βλαχο-Κλεισούρα γιά τή διάδοση τῆς Ἑταιρείας μῆσε καί τήν ἀδελφή του, χρησιμοποιώντας γιά νά τήν πείσει καί τίς μυστικιστικές ρήσεις τοῦ Ἀγαθαγγέλου¹⁸. Μιλώντας γιά τό ταξίδι τους αὐτό ἡ Δώρα d'Istria ἀναφέρεται γενικά στους Βλάχους τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, δηλαδή τῶν Καλαριτῶν, τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Ἀσπροποτάμου. Σ' αὐτούς περιλαμβάνονται καί οἱ κάτοικοι τοῦ Περιβολίου, τῆς Ἀβδέλλας, τῆς Σαμαρίνας, τῆς Βοσκόπολης ἢ Μοσχόπολης καί τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτά τά κέντρα χωριῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπολογίζονται σέ 15.000¹⁹. Καί ἀπό τή Μοσχόπολη ξεκίνησαν κατά τόν 15ο αἰ. ἐκεῖνοι πού ἔκτισαν τή Βλαχο-Κλεισούρα ἐπάνω στίς ψηλές θέσεις τῆς Σαρακίνας²⁰.

Οἱ γεωγραφικές συνθήκες, ἡ ἀποκέντρωση καί ἀπομόνωσή τους στίς ὄρεινές περιοχές, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας καί ὁ μικρός φόρος πού πλήρωναν στή βασιδέ σουλτάνα τοὺς εἶχαν εὐνοήσει νά γνωρίσουν ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ μεγάλη οἰκονομική ἀκμή χάρη στό ἐμπόριο κυρίως τῶν μάλλινων εἰδῶν μέ τή Δύση (Τεργέστη, Λιβόρνο, Γένοβα, Βενετία, Ἀνκόνα, Μεσσηνή, Γάδειρα καί ἄλλες παράλιες πόλεις). Εἰδικά ἡ Γαλλία ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ' (1638-1715) διατηροῦσε μιὰ ἀποθήκη (entrepôt) στό Μέτσοβο, γιά ν' ἀγοράζει τό κατσικίσιο τρίχωμα καί τό μαλλί τῶν προβάτων²¹. «Τό ἐμπόριο», γράφει ἡ Δώρα, «τοὺς μετέδωσε τό πνεῦμα τῆς τάξης καί τῆς ἐργασίας, πού τό διαπίστωνε κανεῖς καί στίς φτωχότερες ἀκόμη τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτές, ἐπειδὴ δέν εἶχαν κεφάλαια, προτιμοῦσαν ἀπό κάθε ἄλλη βιοτεχνία τήν πιό ἐπικερδή σ' αὐτές τίς περιοχές, τή φιλοτέχνηση κοσμημάτων, καθῶς καί χρυσῶν καί ἀργυρῶν σκευῶν. Τόν χειμῶνα, πού τοὺς ἀπομόνωνε στίς ἐστίες

17. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σσ. 229-232.

18. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 232-233.

19. Πρόκειται γιά ἀπογόνους ἐκλατινισμένων Ἑλλήνων τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καί ὄχι Δακῶν, ὅπως δέχεται ἡ Ρουμανίδα Δώρα, στηριζόμενη καί στό ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοαποκαλοῦνται Ἀρομοῦνοι, ἐκτός ἀπὸ τά διάφορα ἄλλα ἐπιθετα, πού τοὺς δίνουν κατά τόπους, Καμπίσιοι, Καραγκούληδες ἢ Καραγκούνηδες στή Θεσσαλία, Πιστικοί στήν Ἀχαρνανία καί Κολμπάνοι (Colbans) στή Μακεδονία (Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 236). Πολλοί, ὅπως καί ἡ Δώρα, συγχέουν τοὺς Καραγκούνηδες μέ τοὺς Βλάχους.

20. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 236-237.

21. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 233-234.

τους, επιδίδονταν μέ νέα ζέση σέ άλλες ασχολίες: ἔκλωθαν τό μαλλί, κατασκεύαζαν τά χοντρά ύφάσματα γιά κάπες τῶν Ἀλβανῶν καί τῶν Δαλματῶν ναυτικῶν, διηγῶνταν ἱστορίες, στίς ὁποῖες οἱ μάγισσες τῆς Θεσσαλίας ἔπαιζαν ἕνα πένθιμο ρόλο, ἔφαλλαν ὄλοι μαζί ὕμνους στήν Παναγία καί μιλοῦσαν γιά τούς συμπατριῶτες τους φτωχοῦς βοσκούς, πού, λιγότερο εὐτυχησμένοι, ἀντιμετώπιζαν τίς κακοκαιρίες τῆς ἐποχῆς στίς παγωμένες κατασκηνώσεις τους».

Οἱ δραστηριότητες αὐτές τῶν κατοίκων εἶχαν εὐεργετική ἐπίδραση ὄχι μόνο στήν οἰκονομική, ἀλλά καί στήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ τόπου. Ἔτσι στίς βιβλιοθήκες τῶν πόλεων καί κομποπόλεων ἔβρισκε κανεῖς τά κλασικά ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλά καί τά ὀνομαστά τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰταλίας²².

Ἀπό τήν ἐπικράτηση ὁμως καί ἀπόλυτη ἐπιβολή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν γιῶν του στή Θεσσαλία καί γενικά στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας (1809-1812) παρατηρεῖται μια προΐοῦσα οἰκονομική καί πολιτική παρακμή. Ἀπό τήν ἐποχή αὐτή οἱ Βλάχοι τῶν Καλαρῖτων, τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Ἀσπροποτάμου ἄρχισαν νά χάνουν τήν εὐημερία τους καί πολλοί τότε, κυρίως ἐμπορευόμενοι, ἄρχισαν νά ἐγκαταλείπουν τίς πατριδες τους καί νά ἐγκαθίστανται μόνιμα στό ἐξωτερικό, ὅσοι συνεργάζονταν μέ τή Γερμανία, ἐνῶ ἄλλοι ὡς κτίστες ἔφευγαν στήν Κωνσταντινούπολη²³.

Ἡ ἀναταραχή αὐτή ἐπιταχύνεται μετά τήν ἐξόντωση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καί τήν ἔναρξη τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως στήν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος σταθμός τῆς νεώτερης ἱστορίας της. Ἡ Δώρα ἀναφέρει ὅτι τότε ξεσηκώθηκε στή Δυτ. Μακεδονία καί ἡ Σέλιτσα (σημερινή Ἐράτυρα), μνημονεύεται ρητά, καί ὅτι πολεμιστές της κατέβηκαν στή Χαλκιδική, γιά νά πολεμήσουν μέ τούς συμπατριῶτες τους. Τή φοβερή κατάσταση, πού δημιουργήθηκε τότε στήν περιοχή τῆς Σέλιτσας γιά χρόνια, τήν ἀφηγεῖται εὐγλωττα μιά «ἐνθύμηση» στό ἐξώφυλλο Μηναίου, ἔκδ. Βενετίας 1625, τῆς μονῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Φλαμουριάς.

«1820 φεβρουαρίου 6: ἔδω σιμαιονομαι τον χαλάσιμων του μερχούμαι Αλήπασα / και μαιταίπετα ἐσίκωσεν ὁ Μωρεας καιφαλη και ἐσινάχηταν ασκαίρια μαϊγάλα / και ἔχαλασαν τήν Νάγωστα καί σκλαβουσαν / τους χηλιαδης και ἡμῆς δοκήμασσαι / τόσα βασανα και κενδίνος ἀπο τα στρατέματα και τό περισοτηρων απο τους γεγη/δης και επιραν τόσω βήον ἀπο το μοναστήρι τῆς ἀγίας Παρασκευης εγωμαινενοντός ὁ πανοσιότατός κιο Κηπρίανος ἀπο Κήπρο και ἤχεν ἐκξανακαινίσι το μα/ναστηριον ἐκ θεμελήου

22. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σσ. 230-235. Λεπτομέρειες γιά τήν οἰκονομική καί πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνισμοῦ στίς παραπάνω περιοχές βλ. στοῦ Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1973, τ. 4, σ. 161 κ.ἑ.

23. Βλ. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, τ. 4, σσ. 694-696, 728 κ.ἑ.

καὶ ἔπισιν καὶ το ξαναεύχασιν ἕως φενηται την σήμερον / και τσα τραβιξα-
 μαὶ ὅπου μας ἔδηναν καὶ δαρμούς ἐδοχημασαι καὶ τζερεμεν ἐ/δοσαι καὶ
 φηλαγαμαὶ τα ορμάνια ἔοσαν να περάσον τα ασκέργια καὶ / ὁ θεὸς να μας
 γλετόσι ἕως το ταίλος και να δόσι ὁ θεὸς νισαφ την Τορκία»²⁴.

Ὁ Ἄθαν. Γιομπλάκης, πού ἀντιγράφει πανομοιότυπα τὴν «ἐνθύμησιν»
 στή μελέτη του «Οἱ χαλασμοὶ τῆς Σελίτσης», παρατηρεῖ σωστά, ὅτι ὑπάρχει
 σφάλμα στή χρονολογία τοῦ χρονικοῦ, χωρὶς ὁμως νὰ τὸ ἐντοπίζει. Ἡ ἐσφαλ-
 μένη χρονολογία ἀναφέρεται μόνο στό ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἄλῆ πασᾶ,
 δηλαδή στά 1822, ἐνῶ τὸ κείμενο τῆς «ἐνθύμησεως» μέ τό ν' ἀναφέρεται στόν
 «χαλασμό» τῆς Σελίτσας καὶ στά γεγονότα πού ἀκολούθησαν ἀργότερα,
 πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Νάουσας (13 Ἀπριλίου 1822)
 καὶ ἀρκετά χρόνια μετὰ τὴ ληλασία καὶ τὴν καταστροφή τῆς μονῆς τῆς
 Ἁγίας Παρασκευῆς καὶ τὸ ξανακτίσμιό της ἀπὸ τὸν ἡγουμενεύοντα κύρ Κυ-
 πριανόν. Δηλαδή ἡ παραπάνω «ἐνθύμησις» εἶναι τὸ σύντομο ἱστορικό τῆς
 Σελίτσας ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλῆ πασᾶ ὡς τὸ τέλος περίπου τῆς Ἑλληνικῆς
 Ἐπαναστάσεως. Σ' αὐτὴν ἔλαβαν μέρος Σελιτσιῶτες, πού ἀναφέρονται νὰ
 πολέμησαν στή Σιάτιστα καὶ στή Νάουσα²⁵, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπέφεραν τὰ πάν-
 δεινα ἀργότερα ἀπὸ τίς διώξεις, τοὺς βασανισμούς καὶ τὴν τρομοκρατία τῶν
 Τούρκων, ὅπως καταγράφεται σέ ἀνορθόγραφη «ἐνθύμησις» τοῦ 1824 τοῦ
 Σελιτσιώτη Ζήση Τσοντσούλα· «ἐτρομαξέμεν νὰ σόσομεν τὸν στέργιον τζήκαν
 ἀπὸ τὸ ξύλον τοῦ μπουλούμπασι ὅπου δὲν ἐφανέροσεν τοὺς 5 σελιτζιώτες
 ὅπου χάθησαν στον χαλασμόν τῆς νιάουσας καὶ τοὺς 14 χοργιανους ὅπου
 ἦτον μέ ἀρχιγόν τὸν γιάννιν παπαναστάσιν εἰς τὸν σιατιστινὸν λιόλιο νιό-
 πλιο ἀπὸ τοὺς 1821 χρόνους καὶ δὲν ἤξεύρομεν ἂν ζοῦν καὶ ποῦ ἐβρίσκονται·
 διὰ τὸ κίνημα πολὰ χαράτζια ἐπλήροσάμεν καὶ οἱ χοργιανὴ πολὰ ἐτρά-
 βηξαν»²⁶.

Καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς τῶν Σελιτσιωτῶν στόν Ἀγώνα τοῦ
 1821 ἔρχεται συνεπικουρος ἡ Δώρα d'Istria, ἡ ὁποία μνημονεῦει ὅτι πολλοὶ
 νέοι τῆς Σελίτσας, ἀγανακτισμένοι ἀπὸ τὰ δεινὰ πού ὑπέφεραν, ἀκολούθη-
 σαν τὴν Ἀνθὴ ὡς ἀρχηγὸ καὶ πηγαίνοντας —μέσα ἀπὸ χίλιους κινδύνους—
 πρὸς τὴ Χαλκιδική, νίκησαν δύο φορές ἀποσπάσματα Τούρκων²⁷. Ἐδῶ, νο-
 μίζω, σφάλλει ἡ Δώρα μιλώντας γιὰ δύο νίκες τῶν Σελιτσιωτῶν πρὶν φθά-
 σουν ἀκόμη στή Χαλκιδική. Πράγματι σημειώθηκαν δύο νίκες —γενικὰ ὁμως
 τῶν Ἑλλήνων— ἐναντίον τοῦ Ἀχμέτ μπέη, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀφίξη καὶ τὴν

24. Βλ. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη, *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκο-
 κρατίας*, Πτολεμαῖς 1940, σσ. 31-32.

25. Βλ. Ἄθαν. Γιομπλάκη, «Οἱ χαλασμοὶ τῆς Σελίτσης», *Μακεδονικά* 8 (1968)82-83· τοῦ
 αὐτοῦ, *Ἡ Ἐράτυνα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 123, ὅπου λεπτομέρειες.

26. Γρηγ. Βέλκου, «Ἀνέκδοτα χειρόγραφα», *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 1978, σ. 285.

27. Dora d'Istria, *Ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 242-243.

όχυρωσή τους στον Ίσθμό της Κασσάνδρας, όπου είχαν πάρει θέσεις και οι Σελιτσιώτες μαζί με τους άλλους Έλληνες που τους διοικούσαν ο Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου, πρόκριτος της Κασσάνδρας, και ο Όλύμπιος Διαμαντής²⁸. Όπως γράφει η πριγκίπισσα, τίς πληροφορίες της τίς αρύθηκε ή ίδια πολλά χρόνια μετά τα γεγονότα εκείνα από τον ατρόμητο μοναχό Άγαθάγγελο που ζούσε ακόμη. Αυτός είχε φέρει στο στενό από το μοναστήρι της Σιμωνόπετρας δύο κανόνια, για ν' άμυνθούν. Τή χρήση των κανονιών τή διδάξε στους Έλληνες ένας Σέρβος άξιωματικός, που έτυχε νά βρίσκεται στο Άγιον Όρος για προσκύνημα. Μαζί με τους συμπολεμιστές είχαν συμπαραταχθεί 700 μοναχοί και ομάδες γυναικών με έπικεφαλής τήν Άνθή, οι όποιες, όταν βομβάρδιζαν οι Τουρκοί, έτρεχαν προς τους στόχους με κουβάδες νερού και έσβηναν τίς φωτιές. Είναι όμως ακριβή τα στοιχεία αυτά, που για πρώτη φορά μνημονεύονται εδώ;

Στίς τάξεις των Έλλήνων δέν επικρατούσε τό κατάλληλο κλίμα, γιατί τό ήθικό της τό είχαν ύποσκάψει οι προστριβές των άρχηγών τους Γιαννιού και Δημ. Οικονόμου, ταμιά του Έμ. Παπα, που άλληλομισούνταν με άποτέλεσμα νά εισδύσουν οι Τουρκοί στήν Κασσάνδρα και ν' άκολουθήσουν οι γνωστές σφαγές και κακουργίες τους²⁹.

Όσοι γλύτωσαν, κατέφυγαν με τά καΐκια, που παρέπλεαν, στή Σκόπελο και μαζί με αυτούς ή Άνθή και ο Στέργιος. Εκεί είχαν βρει νωρίτερα τή σωτηρία τους οι Θεσσαλοί λόγιοι Άνθιμος Γαζής (1758-1828) και Γρηγόριος Κωνσταντάς (1793-1844) από τίς Μηλιές της Θεσσαλομαγνησίας, καθώς και ο γνωστός των νέων μοναχός Άγαθάγγελος. Δέν είναι όμως ακριβές ότι οι Μακεδόνες και οι Θεσσαλοί πρόσφυγες πολεμώντας με τους Νοτιοελλαδίτες συντρόφους των Μαυρομιχάλη, Άγγελο και Ταμπακόπουλο κατόρθωσαν νά καταλάβουν τήν Κάρυστο³⁰. Η άλήθεια είναι ότι ή εκστρατεία των Έλλήνων έναντίον της Καρύστου κατέληξε σέ άποτυχία και κατά τή διάρκεια αυτής βρήκε τόν θάνατο στίς 12 Ίανουαρίου 1823 ο άρχηγός της Ήλίας Μαυρομιχάλης, ή πιό ήρωική μορφή των Μαυρομιχαιών, ο πρωταγωνιστής της πρώτης νικηφόρας μάχης των Έλλήνων στό Βαλτέτσι (12-13 Μαΐου 1821), μάχης που έκρινε τόν πόλεμο στήν Πελοπόννησο³¹.

Ός προς τήν ταυτότητα των άναφερομένων Μακεδόνων συντρόφων του

28. Ίωάν. Κ. Βαοδραβέλλη, *Οί Μακεδόνες κατά τήν Έπανάστασιν του 1821*, έκδ. 3η, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 140.

29. Για τήν κατάσταση και για τά γεγονότα, όπως ακριβώς εξέλιχτηκαν με βάση άφηγησεις αυτοπτών μαρτύρων και έγγραφων, όχι άπλών παρωχημένων άναμνήσεων, ως διαβάσει κανείς τά σχετικά κεφάλαια του βιβλίου μου *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 5, σσ. 476-479, 484-485, 691-693, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

30. Dora, *έ.ά.*, τ. 1, σσ. 245-246.

31. Ι. Φιλήμονος, *Δοκίμιον περί της Έλληνικής Έπαναστάσεως*, Αθήναι 1860, τ. 3, σσ. 278-281.

Μαυρομιχάλη, Ἀγγέλου καὶ Ταμπακοπούλου, ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τὰ ἔξῃς: Καί τὰ δύο ὀνόματα εἶναι πραγματικά, ἱστορικά πρόσωπα. Ὁ Ἄγγελος, ἀκριβέστερα Ἄγγελος Βασιλικοῦ, εἶναι ἀπό τοὺς ἀρχηγούς ἐκείνους τῶν Μακεδόνων, πού μαζί μέ τόν καπετάν Χάψα πολεμώντας μετά τήν ἐξέγερσή τους ἔφτασαν ὡς ἔξω ἀπό τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης καί πού μέ τό γράμμα του τῆς 4 Ἰουνίου 1821 πρὸς τόν Ἐμμ. Παπά πρόσμενε «τόν καλόν ἐρχομόν του». Στό ἴδιο γράμμα του ὁ Ἄγγελος καταγγέλλε τόν Γιαννιό τόν Κασσανδρινό ὅτι μέ τὰ καράβια του καί δύο σκοπελίτικα κατέστρεψε τοὺς χωρικούς σηκώνοντας τό σιτάρι τους³².

Ὡς πρὸς τόν Ταμπακόπουλο νομίζω ὅτι τό ἐπίθετό του ἔχει σχέση μέ τόν ἀρματολό Νίκο Ταμπάκη (1780-1816), ἕναν ἀπό τοὺς διαδόχους του φημισμένου καταδρομέα καί ἀρματολοῦ Νίκου Τσάρα. Ὁ Ταμπάκης αὐτός μετά τόν θάνατο τοῦ Νίκου Τσάρα πῆρε τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ ἀρματολικιοῦ του γύρω στά 1830, δηλαδή μετά τό τέλος τῆς Ἐπανάστασης, καί Ὁ Γούλας Δράσκας (1790-1826) τό δυτικό. Ὁ Ταμπάκης εἶχε γιό τόν Πούλιο³³, ἐπομένως τό ἐπίθετο Ταμπακόπουλος τῆς Δώρας d'Istria εἶναι συγχώνευση τοῦ Ταμπάκης+Πούλιος. Συμπερασματικά λοιπόν ἀπό τό ἔργο πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀπό τοὺς Μακεδόνες ἀρχηγούς πού κατέβηκαν στή Νότια Ἑλλάδα, γιά ν' ἀγωνιστοῦν μέ τοὺς συμπατριῶτες τους γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς κοινῆς πατρίδας ἦταν, ἐκτός ἀπό τόν Καρατάσο καί τοὺς ἄλλους γνωστούς, ὁ Ἄγγελος Βασιλικός καί ὁ γιός τοῦ Νίκου Ταμπάκη, ὁ Πούλιος Ταμπάκης ἢ Ταμπακόπουλος, ἀγνωστος ὡς σήμερα, ὅσο γνωρίζω.

Καί ἡ Ρουμανίδα πριγκίπισσα Δώρα, ἐνθουσιασμένη ἀπό τήν προσφορά τῶν Μακεδόνων στόν πανελλήνιον ἀγώνα τοῦ 1821 γράφει τὰ ἔξῃς ἀξιοσημείωτα πού ὑπογραμμίζουν τήν ἐθνική ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τήν ἐποχή της: «Νικημένη στό ἔδαφός της ἡ Μακεδονία ἔδωσε στόν ἐθνικό στρατό πολλούς δραστήριους πολεμιστές. Ἀρχεῖ ν' ἀναφέρω τόν Καρατάσο, πού ἔλαβε ἕνα τόσο σημαντικό μέρος στόν πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡς πρὸς τόν Στέργιο, ὅπως ὁ πατέρας του, ἔτσι κι αὐτός, εἶχε τήν τιμή νά χύσει ὄλο τό αἷμα του γιά τήν Ἑλλάδα. Ἄν καί ἡ μακεδονική ἐξέγερση δέν πέτυχε τόν σκοπό της, ἄφησε μολαταῦτα στοὺς Ἕλληνες ἀφθαρτες καί πολῦτιμες ἀναμνήσεις. Κανείς ἀπό αὐτοὺς δέν θά μπορούσε νά ξεχάσει ὅτι ἡ πατρίδα τοῦ νικητῆ τῆς Ἀσίας, σέ μιά ὑπέρτατη στιγμή, εἶχε πολεμήσει μέ τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἀθηναίων, τὰ παιδιά τῆς Θεσσαλίας καί τοὺς στρατιῶτες τῆς Λακεδαίμονας. Ἡ ἐθνική ἐνότητα, πού πρὶν ἀπό τόσα χρόνια εἶχε συντριβεῖ, εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἔνδοξα στά πεδία τῆς μάχης. Ἡ Μακεδονία

32. Ἄποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἐμμανουὴλ Παπάς, «Ἀρχηγός καί Ὑπερασπιστής τῆς Μακεδονίας». Ἡ ἱστορία καί τό ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 38, 72-74.

33. Νικ. Κασομούλη, Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς Ἐπανάστασης τῶν Ἑλλήνων (1821-1833), Ἀθήνα 1939, τ. 1, σσ. 10, 64.

καί ἡ Ἥπειρος δέν εἶχαν διαβεβαιώσει μέ τόν πῶ ἐκφραστικό τρόπο, ὅτι ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀποτινάξουν τόν ζυγό τῆς βαρβαρότητας, καί νά ξαναγίνουν ἐπαρχίες ἑλληνικές, ὅπως στήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί τοῦ Πύρρου;»³⁴.

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

Ap. E. Vakalopoulos, *Chronicle of Princess Dora d'Istria in 1863 on Macedonia and its revolution in 1821*.

Known in the literary circles of Europe under the pseudonym Dora d'Istria, Princess Helen Gika Koltsof Mavalsky (1828-1868), niece of the Vlachia sovereign Alexander Gikas (1834-1842), had an extensive helleno-centric education her teacher being the celebrated Greek scholar Gr. Papadopoulos who also served as her guide in a tour in Peloponnese and Roumeli which lasted two months starting on 6/18 July 1860.

Her guide, born in Thessaloniki in 1819, gave her interesting information about enslaved Macedonia especially Western and Central Macedonia and in particular Naoussa (regions which it appears she hadn't visited previously), about its folklore, the local dress, the inhabitants' adventures during the 1821 revolution, as well as the revolutionary movement in Chalkidiki. Talking about Naoussa and its women she finds the opportunity to include in her narrative a charming account of a girl, Anthi, 10 years old and her brother, Stergios, 15 years old.

34. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 246.